e-ISSN 3060-5059
DOI: 10.67227

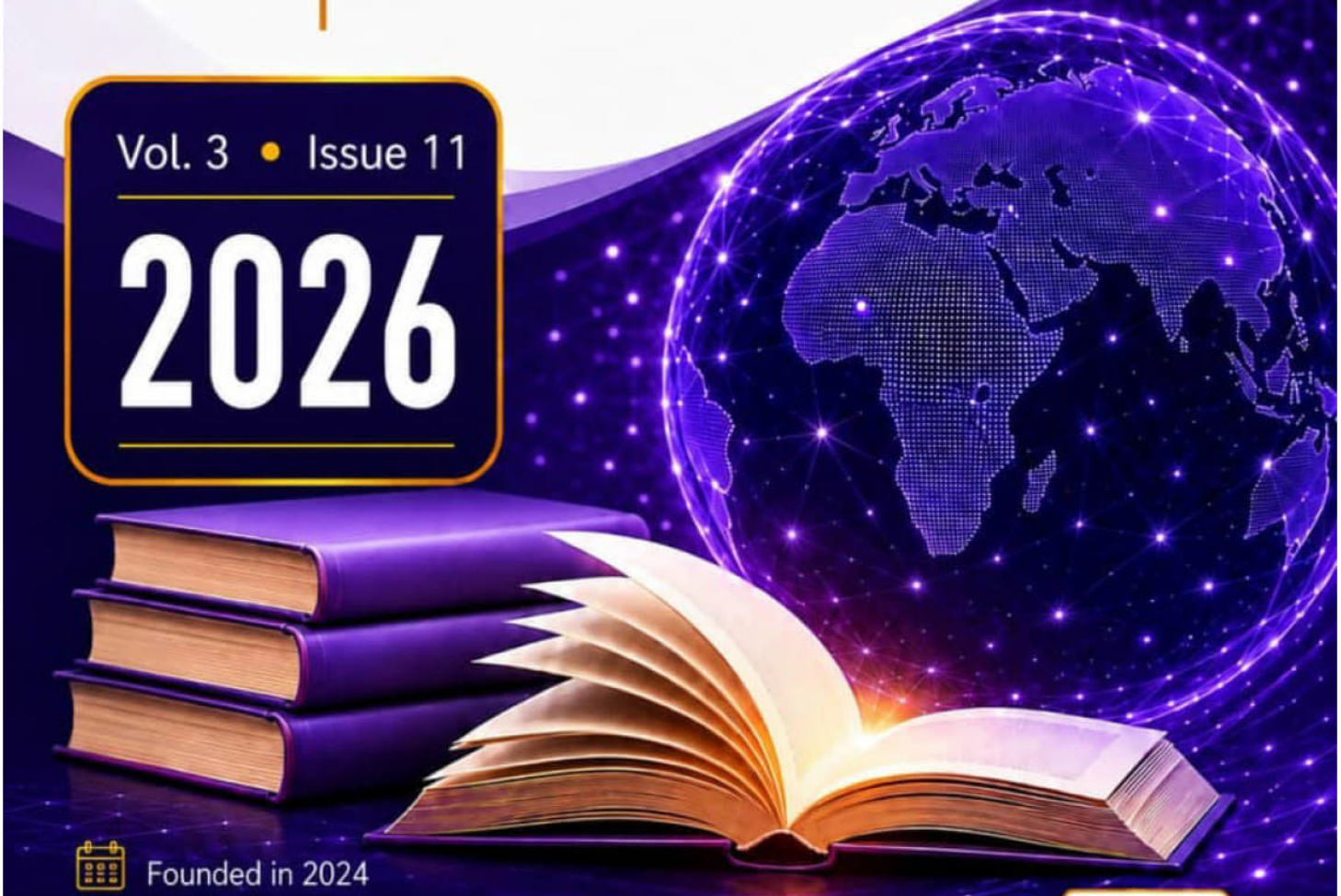
IJTIMOIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 11

2026

Founded in 2024

publishscience.uz | publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

Ijtimoiy-gumanitar sohada ilmiy-innovatsion tadqiqotlar
Scientific and Innovative Research in Social and Humanitarian Studies
ISSN 3060-5059 (Online)
Article / Original paper https://doi.org/10.67227/2gw3fk30

"AVESTO"DA QADIMGI O'RTA OSIYO DAVLAT BOSHQARUVI TIZIMI VA XORAZM DAVLATCHILIGINING SHAKLLANISHI

Redjapov Doniyor Baxtiyarovich
Tadqiqotchi.
e-mail: redjapodb@gmail.com **ORCID**: https://orcid.org/

Annotatsiya.
Maqolada "Avesto"da aks etgan qadimgi O'rta Osiyo jamiyatining siyosiy va ijtimoiy boshqaruv tizimi, qabila ittifoqlari, oqsoqollar kengashi va umumjamoa majlisining davlatchilikdagi o'rni tahlil qilinadi. Dahyu, dahyupati, zantu, vis va nmana kabi boshqaruv atamalarining mazmuni hamda ularning o'zaro ierarxik munosabatlari yoritiladi. Shuningdek, harbiy va diniy mansabdorlarning davlat boshqaruvidagi o'rni, Ahamoniylar davrida mahalliy boshqaruv an'analarining saqlanishi va qadimgi Xorazmning siyosiy mustaqillikka erishish jarayonlari o'rganiladi. Arxeologik yodgorliklar, yozma manbalar va tarixiy tadqiqotlar asosida Xorazmda markazlashgan davlat boshqaruvining shakllanish xususiyatlari ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: "Avesto", qadimgi davlatchilik, O'rta Osiyo, Xorazm, qabila ittifoqi, dahyu, dahyupati, zantu, vis, nmana, oqsoqollar kengashi, jamoaviy boshqaruv, Oqchaxonqal'a.

СИСТЕМА ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ ДРЕВНЕЙ СРЕДНЕЙ АЗИИ В «АВЕСТЕ» И ФОРМИРОВАНИЕ ХОРЕЗМСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Реджапов Дониёр Бахтиярович
Исследователь.

Аннотация.
В статье анализируются политическая и социальная системы управления древнесреднеазиатским обществом, отражённые в «Авесте», а также роль племенных союзов, совета старейшин и общенародного собрания в становлении государственности. Раскрываются содержание таких управленческих терминов, как dahyu, dahyupati, zantu, vis и nmana, и их иерархические взаимосвязи. Кроме того, рассматриваются роль военных и религиозных должностных лиц в государственном управлении, сохранение местных управленческих традиций в период Ахеменидов и процессы обретения политической независимости древним Хорезмом. На основе археологических памятников, письменных источников и исторических исследований выявляются особенности формирования централизованной системы государственного управления в Хорезме.

Ключевые слова: «Авеста», древняя государственность, Средняя Азия, Хорезм, племенной союз, dahyu, dahyupati, zantu, vis, nmana, совет старейшин, коллективное управление, Акчахан-кала.

THE SYSTEM OF STATE GOVERNANCE IN ANCIENT CENTRAL ASIA ACCORDING TO THE AVESTA AND THE FORMATION OF KHOREZMIAN STATEHOOD

Redjapov Doniyor Baxtiyarovich
Researcher.

Abstract.
The article analyzes the political and social governance system of ancient Central Asian society as reflected in the Avesta, as well as the role of tribal confederations, councils of elders, and general community assemblies in the development of statehood. It examines the meanings of administrative terms such as dahyu, dahyupati, zantu, vis, and nmana, along with their hierarchical relationships. Furthermore, the study explores the role of military and religious officials in state administration, the preservation of local governance traditions during the Achaemenid period, and the processes through which ancient Khorezm achieved political independence. Based on archaeological monuments, written sources, and historical research, the article identifies the distinctive features of the formation of centralized state governance in Khorezm.

Keywords: Avesta, ancient statehood, Central Asia, Khorezm, tribal confederation, dahyu, dahyupati, zantu, vis, nmana, council of elders, collective governance, Akchakhan-kala.

Kirish. Qadimgi O'rta Osiyoda davlatchilikning shakllanishi jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq bo'lgan. Miloddan avvalgi I ming yillikda mintaqada yirik dehqonchilik vohalari, shaharlar va siyosiy

ISSN 3060-5059 (Online)

birlashmalarning vujudga kelishi boshqaruv tizimining murakkablashuviga olib kelgan.

Qadimgi jamiyatda davlat boshqaruvi faqat hukmdorning shaxsiy hokimiyatiga asoslanmagan. Qabila va urug‘ boshliqlari, oqsoqollar kengashi, umumjamoa majlislari, harbiy sardorlar va diniy mansabdorlar ham siyosiy hayotda muhim o‘rin tutganlar.

«Avesto»da saqlangan ma’lumotlar qadimgi O‘rta Osiyo jamiyatining ijtimoiy tuzilishi va boshqaruv an’analarini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega. Unda oila, urug‘, qabila va yirik siyosiy birlashmalar o‘rtasidagi munosabatlarni ifodalovchi atamalar uchraydi. Taqdim etilgan matnda davlat tuzilishining asosiy bo‘g‘inlari «nmana (oila), vis (urug‘) va zantu (qabila)» tarzida ko‘rsatilgan.

Qadimgi Xorazm davlatchiligining shakllanishi ham ushbu umummintaqaviy siyosiy jarayonlar bilan bog‘liq bo‘lgan. Xorazmning Ahamoniylar imperiyasi bilan munosabatlari, keyinchalik alohida siyosiy maqomga ega bo‘lishi va markazlashgan boshqaruv tizimining shakllanishi mazkur masalani kompleks o‘rganishni talab etadi.

Maqolaning maqsadi «Avesto»da aks etgan davlat boshqaruvi tizimini tahlil qilish, uning asosiy siyosiy bo‘g‘inlarini aniqlash va mazkur boshqaruv an’analarining qadimgi Xorazm davlatchiligi shakllanishiga ehtimoliy ta’sirini yoritishdan iborat.

MA’LUMOTLAR TAHLILI VA TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda «Avesto»dagi ijtimoiy-siyosiy tuzilishga oid ma’lumotlar, Gerodot va Arrian asarlaridagi tarixiy xabarlar, qadimgi Xorazm hamda O‘rta Osiyoning boshqa hududlarida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijalaridan foydalanildi.

Qadimgi O‘rta Osiyo davlatchiligi va huquqiy munosabatlariga oid tadqiqotlar, xususan, E. V. Rtveladze, A. X. Saidov va Ye. V. Abdullaevning umumlashtiruvchi ishlari tahlil uchun muhim adabiyotlardan biri hisoblanadi [3]. Xorazmning qadimgi yozma manbalarda aks etishiga oid masalalar I. V. Pyankov tadqiqotlari bilan qiyoslandi [4].

Tadqiqotda tarixiy-tahliliy, qiyosiy-tarixiy, tizimli va arxeologik-hududiy tahlil usullaridan foydalanildi. Boshqaruv atamalari ularning ijtimoiy-siyosiy mazmuni va o‘zaro ierarxik munosabatlari asosida o‘rganildi. Xorazm davlatchiligiga oid ma’lumotlar esa yozma manbalar va arxeologik dalillar bilan qiyosiy tahlil qilindi.

NATIJALAR

«Avesto»da aks etgan ijtimoiy-siyosiy tuzilishda davlatning yuqori bo‘g‘ini qabilalar ittifoqi bilan bog‘liq holda tavsiflanadi. Ushbu ittifoq bir necha siyosiy birlashmalar — dahyularning birlashishi natijasida vujudga kelgan. Ma’lumotlarda bu jarayon quyidagicha ifodalanadi: «Qabilalar ittifoqi bir necha siyosiy birlashmalar — dahyularning birlashmasi asosida vujudga kelgan». Demak, davlatchilikning shakllanishida kichik hududiy-siyosiy birliklarning birlashuvi muhim ahamiyat kasb etgan.

Dahyu sasti mazkur siyosiy birlashmaning oliy boshqaruvchisi sifatida ko‘rsatilgan. Biroq uning hokimiyati mutlaq bo‘lmagan. Davlat ahamiyatiga molik masalalarni hal qilishda oqsoqollar kengashi va umumjamoa majlisi muhim o‘rin tutgan.

Bu ma’lumotlar qadimgi O‘rta Osiyoda davlat boshqaruvining jamoaviy xususiyatga ega bo‘lgan shakllari mavjudligini ko‘rsatadi. Biroq ularni zamonaviy demokratik institutlar bilan aynan tenglashtirish ilmiy jihatdan to‘g‘ri bo‘lmaydi. Ushbu boshqaruv shakllarini o‘sha davrning ijtimoiy munosabatlari doirasida baholash lozim.

«Avesto»da oqsoqollar kengashi «varzana» yoki «xanchamana» deb atalgani haqida ma’lumot keltiriladi. Ushbu kengash davlat va jamoa hayotiga oid muhim masalalarni muhokama qilishda ishtirok etgan. Qaror qabul qilish jarayonida oq va qora toshlardan foydalanish tartibi ham bayon qilingan: «Bunda oq va qora tosh olinib, xumga solingan. Oxirida toshlar sanalib, qaysi tosh ko‘p bo‘lsa, shunga qarab hukm chiqarilgan». Mazkur ma’lumot jamoaviy qaror qabul qilish jarayonida ovoz berishga o‘xshash tartibdan foydalanilganini ko‘rsatadi. Bunda kengash a’zolarining roziligi yoki noroziligi muayyan belgilar orqali aniqlangan. Oqsoqollar kengashidan yuqorida umumjamoa majlisi — «vyaxa» turgani qayd etiladi. Unda qabila ittifoqining turli bo‘g‘inlari, urug‘ va oila boshliqlari ishtirok etgan. Bu esa davlat boshqaruvida faqat qabila rahbarlari emas, balki quyi ijtimoiy birliklar vakillari ham ishtirok etganini ko‘rsatadi. Taqdim etilgan manbada «vyaxa»dan tashqari «xanjamana» deb atalgan oliy kengash ham tilga olinadi. Ushbu atamalarning o‘zaro munosabati va aniq vakolatlarini belgilash uchun «Avesto»ning muayyan nashri va asl matni bilan qo‘shimcha qiyosiy tahlil olib borish talab etiladi.

«Avesto»da davlatning ijtimoiy-siyosiy tuzilishi oila, urug‘, qabila va mamlakat darajalarida ifodalangan. Taqdim etilgan matnda mazkur tizim quyidagicha berilgan:

- Nmana — oila;
- Vis — urug‘;
- Zantu — qabila;
- Dahyu — mamlakat yoki yirik siyosiy birlashma.

Ushbu bo‘g‘inlarni boshqaruvchi shaxslar ham alohida atamalar bilan ifodalangan: nmanapati — oila boshlig‘i, vispati — urug‘ boshlig‘i, zantupati — qabila boshlig‘i, dahyupati — mamlakat hukmdori. Boshqaruv tizimida har bir ijtimoiy birlikning o‘z rahbari mavjud bo‘lgan. Bu holat davlat boshqaruvi quyidan yuqoriga qarab shakllangan ierarxik tuzilishga ega bo‘lganini ko‘rsatadi.

Mazkur tizimda oila eng quyi ijtimoiy bo‘g‘in hisoblangan. Oila boshliqlari va urug‘ oqsoqollarining mavqei jamoa hayotini tashkil etishda muhim bo‘lgan. Bu holat qadimgi O‘rta Osiyoda patriarxal ijtimoiy munosabatlar kuchli bo‘lganini anglatadi. Qadimgi O‘rta Osiyo davlatlarida harbiy kuch siyosiy hokimiyatning muhim tayanchlaridan biri bo‘lgan. Taqdim etilgan matnda harbiy sardorlar «sastar» deb atalgani qayd etiladi. Ular poytaxtni boshqarish va urush davrida harbiy qo‘mondonlik vazifalarini bajarganlar. Shuningdek, «kavi» atamasi dehqonchilik bilan shug‘ullangan aholi siyosiy

boshqaruvida qo‘llanilgani, chorvador aholi orasida esa hukmdorni «jabg‘u» deb atashgani ko‘rsatiladi. Bu holat xo‘jalik turi va ijtimoiy muhitga qarab boshqaruv atamalarida farqlar bo‘lganini anglatadi. Davlat boshqaruvida diniy-huquqiy institutlar ham muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. Manbalarda huquqiy munosabatlar zardushtiylik tamoyillari bilan bog‘langani, «Zaratushtratema» esa oliy sudya vazifasini bajargani qayd etiladi.

Ushbu ma’lumotlar qadimgi jamiyatda siyosiy, harbiy va diniy hokimiyat bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lganini ko‘rsatadi. Biroq mazkur mansablarning tarixiy davrlar bo‘yicha aniq vakolatlarini belgilash uchun qo‘shimcha manbashunoslik tahlili zarur.

Miloddan avvalgi VI–IV asrlarda O‘rta Osiyoning bir qator davlatlari Ahamoniylar imperiyasi tarkibiga kirgan. Imperiya markazi hududlarni satrapliklarga ajratib boshqargan bo‘lsa-da, mahalliy boshqaruv an’analari saqlanib qolgan. Ma’lumotlarda bu holat quyidagicha ifodalangan: «Ahamoniylar hududlarni satrapliklarga bo‘lingan holda boshqargan bo‘lsalar-da, hududlar oqsoqollar kengashi tomonidan boshqarilgan». Bu ma’lumot markazlashgan imperiya boshqaruvi bilan mahalliy jamoaviy boshqaruv o‘rtasida muayyan uyg‘unlik bo‘lganini ko‘rsatadi. Satraplar soliq va harbiy majburiyatlarni nazorat qilgan bo‘lsa, mahalliy hokimlar va oqsoqollar jamoaning ichki hayoti bilan bog‘liq masalalarni hal qilishda ishtirok etganlar. Aleksandr Makedonskiyning O‘rta Osiyoga yurishlaridan keyin ham ayrim hududlarda mahalliy boshqaruv tizimi saqlanib qolgan. Baqtriya va Sug‘dda satraplar tayinlangan bo‘lsa-da, mahalliy jamoalarning an’anaviy boshqaruvi davom etgan. Yunon-makedonlar asosan yangi tashkil etilgan shaharlarda yashagan va ularda giparxlar boshqaruvni amalga oshirganlar. Qadimgi Xorazm dastlab Ahamoniylar imperiyasining XVI satrapligi tarkibida Parfiya, Areyya va Sug‘d bilan birga qayd etilgan. Taqdim etilgan matnda ushbu hududlar imperiyaga birgalikda 250 kumush talant va natural shakldagi soliqlarni to‘lab turgani ko‘rsatiladi. Xorazmning siyosiy maqomi keyingi davrda o‘zgargan. Tadqiqotchilar uning miloddan avvalgi V asr oxirlarida alohida satraplik sifatida ajralib chiqqanini ta’kidlaydilar. Bu jarayonni o‘rganishda Qal’aliqir I yodgorligi muhim ahamiyatga ega. Qal’aliqir I Ko‘zaliqirdan taxminan 20 km masofada joylashgan. Uning me’moriy xususiyatlari Ahamoniylar davri saroy qurilishi an’analari bilan qiyoslanadi. Qal’adan Persepol saroyidagi bezaklarga o‘xshash grifon tasviri tushirilgan kapitel topilgani haqida ma’lumot keltiriladi.

Qal’a qurilishining tugallanmaganligi ayrim tadqiqotchilar tomonidan Xorazmning Ahamoniylar imperiyasidan siyosiy jihatdan ajralib chiqishi bilan bog‘lanadi. I. V. Pyankov fikriga ko‘ra, Xorazm Artakserks II davrida, miloddan avvalgi 404–359-yillarda alohida siyosiy maqomga ega bo‘lgan [4].

Xorazmning mustaqil tashqi siyosiy faoliyatiga oid muhim ma’lumotlardan biri miloddan avvalgi 329-yilda Aleksandr Makedonskiy huzuriga elchi yuborgani bilan bog‘liq. Bu voqea Xorazmning o‘sha davrda mustaqil siyosiy munosabatlar olib borganini ko‘rsatuvchi dalil sifatida talqin qilinadi [2]. Miloddan avvalgi IV asrga kelib qadimgi Xorazmda markazlashgan davlat boshqaruvining kuchayishi kuzatiladi. Taqdim etilgan matnda Oqchaxonqal’a davlatning markaziy shahri sifatida shakllangani va davlat chegaralarida mudofaa inshootlari barpo etilgani qayd etiladi.

Xorazm davlatchiligida yagona hukmdor mavqeining kuchayganini ko‘rsatuvchi dalillardan biri tangalarning markazlashgan tarzda zarb qilinishi va ularda hukmdor tasvirining aks ettirilishidir. Bu holat siyosiy hokimiyatning muayyan markazda jamlanganini ko‘rsatadi.

Davlatning mudofaa tizimi ham siyosiy boshqaruvning muhim yo‘nalishiga aylangan. Chegara bo‘ylab qal’alarning qurilishi va yirik markazlarning mustahkamlanishi Xorazmning tashqi xavflarga qarshi turish imkoniyatini oshirgan.

Shu bilan birga, markazlashgan hokimiyatning kuchayishi mahalliy boshqaruv an’analarining butunlay yo‘qolganini anglatmaydi. Oqsoqollar kengashi va mahalliy jamoalarning davlat hayotidagi ishtiroki davom etgan bo‘lishi mumkin.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari «Avesto»da aks etgan boshqaruv tizimi qadimgi O‘rta Osiyodagi ijtimoiy-siyosiy munosabatlarning murakkab tuzilishga ega bo‘lganini ko‘rsatadi. Davlatning yuqori bo‘g‘inida qabilalar ittifoqi, quyi bo‘g‘inlarida esa dahyu, zantu, vis va nmana kabi birliklar joylashgan. Oqsoqollar kengashi va umumjamoa majlislarining mavjudligi jamoaviy qaror qabul qilish an’analari muhim o‘rin tutganini ko‘rsatadi. Bu jarayonda hukmdorning vakolatlari jamoa vakillari bilan munosabatlar doirasida amalga oshirilgan.

Ahamoniylar davrida markazlashgan ma’muriy tizim joriy etilgan bo‘lsa-da, mahalliy boshqaruv an’analari davom etgan. Bu esa tashqi siyosiy hukmronlik mahalliy ijtimoiy tuzilmalarning barchasini o‘zgartirmaganini ko‘rsatadi.

Qadimgi Xorazmning siyosiy taraqqiyotida esa mahalliy davlatchilik an’analari bilan tashqi imperiyaviy ta’sir o‘zaro bog‘liq bo‘lgan. Xorazmning alohida siyosiy maqomga ega bo‘lishi, markaziy shaharlarning shakllanishi va mudofaa tizimining rivojlanishi davlat boshqaruvida markazlashuv jarayoni kuchayganini ko‘rsatadi.

Shu bilan birga, «Avesto»dagi atamalarni muayyan davr va hududga bog‘lashda ehtiyotkorlik zarur. Ularning qadimgi Xorazmda aynan shu shaklda qo‘llanganini isbotlash uchun yozma manbalar, arxeologik materiallar va tilshunoslik ma’lumotlarini o‘zaro qiyoslash talab etiladi.

XULOSA

«Avesto»da aks etgan boshqaruv tizimi qadimgi O‘rta Osiyoda davlatchilikning shakllanishi va rivojlanishini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega. Unda davlatning yuqori siyosiy birligi qabilalar ittifoqi, quyi ijtimoiy bo‘g‘inlari esa dahyu, zantu, vis va nmana kabi tuzilmalar orqali ifodalangan.

Oqsoqollar kengashi va umumjamoa majlisi davlat boshqaruvida jamoaviy muhokama va qaror qabul qilish an’analari mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi. Harbiy va diniy mansabdorlar ham siyosiy tizimning muhim tarkibiy qismi hisoblangan. Ahamoniylar davrida O‘rta Osiyoda markazlashgan ma’muriy boshqaruv kuchaygan bo‘lsa-da, mahalliy boshqaruv an’analari saqlanib qolgan. Bu jarayon qadimgi Xorazmning siyosiy taraqqiyotida ham namoyon bo‘lgan. Miloddan avvalgi V asr oxiri va IV asrda Xorazmning alohida siyosiy maqomga ega bo‘lishi, Oqchaxonqal’aning markaziy shahar sifatida shakllanishi, tanga zarb qilish va mudofaa inshootlarining rivojlanishi markazlashgan davlat boshqaruvi

ISSN 3060-5059 (Online)

kuchayganini ko‘rsatadi. Demak, qadimgi Xorazm davlatchiligini o‘rganishda «Avesto»da aks etgan jamoaviy boshqaruv an’analari, Ahamoniylar davridagi satraplik tizimi va mahalliy arxeologik dalillarni o‘zaro bog‘liq holda tahlil qilish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Геродот. История в девяти книгах / пер. и примеч. Г. А. Стратановского, под общ. ред. С. Л. Утченко, ред. пер. Н. А. Мещерский. – Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1972. – 600 с. – URL: Rossiya davlat kutubxonasi katalogi. Search RSL
2. Арриан. Поход Александра / пер. М. Е. Сергеенко, предисл. О. О. Крюгера. – Москва: МИФ, 1993. – 272 с. – URL: 1993-yilgi nashr tavsifi. kronk.spb.ru
3. Ртвеладзе Э. В., Саидов А. Х., Абдуллаев Е. В. Очерки по истории цивилизации древнего Узбекистана: государственность и право. – Ташкент: Адолат, 2000. – 351 с. – URL: CiNii Books katalogi. ci.nii.ac.jp
4. Пьянков И. В. Средняя Азия и Евразийская степь в древности. – Санкт-Петербург: Петербургское лингвистическое общество, 2013. – 713, [2] с. – URL: Rossiya davlat kutubxonasi katalogi. Search RSL
5. Дандамаев М. А., Луконин В. Г. Культура и экономика Древнего Ирана. – Москва: Наука, 1980. – 416 с. – URL: Kitobning bibliografik tavsifi. книга 1980 года
6. Dandamaev M. A. A Political History of the Achaemenid Empire / transl. by W. J. Vogelsang. – Leiden, New York, København, Köln: E. J. Brill, 1989. – 373 p. – URL: Brill nashr sahifasi. brill.com
7. Dandamaev M. A., Lukonin V. G. The Culture and Social Institutions of Ancient Iran / transl. by P. L. Kohl. – Cambridge: Cambridge University Press, 1989. – XV, 463 p. – URL: Cambridge University Press, titul va kirish sahifalari (PDF). assets.cambridge.org
8. Толстов С. П. Древний Хорезм: опыт историко-археологического исследования. – Москва: 16-я типография треста «Полиграфкнига», 1948. – 352 с., 93 л. ил. – URL: Nyu-York universiteti arxividagi raqamli nusxa.